

Աստղիկ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՖՐԻԿԻ ՏԱՂԵՐՈՒՄ

Միջնադարյան երգիչներից մեկի՝ Ֆրիկի մասին ճշգրիտ կենսագրական տրվյալներ չեն պահպանվել, սակայն նրա լեզվի քննությունը կարող է որոշ պարզաբանումներ մտցնել նրա բնակության վայրի և լեզվի տարածքային տարբերակի վերաբերյալ: Անշուշտ, հայերենի համար անցումային համարվող միջին հայերենի լեզվական վիճակն ունի անբարենպաստ մի շարք իրողություններ լեզվաքննական ճշգրիտ եզրահանգումների համար, այնուհանդերձ սույն հոդվածում կփորձենք ներկայացնել մեր դիտարկումները՝ խնդրո առարկա դարձնելով Ֆրիկի լեզվում առկա փոխառությունները:

Հայ ժողովրդի կյանքում կատարվող մի շարք տեղաշարժերով պայմանավորված՝ միջին հայերենի բառապաշարը հին փոխառություններին զուգընթաց շարունակաբար համալրվել է նորերով, որոնց հիմնական մասը վերցվել է արաբերենից, պարսկերենից, թուրքերենից, ֆրանսերենից, լատիներենից և այլն: Համեմատած նախորդ շրջանի փոխառությունների հետ՝ միջինհայերենյանն առանձնանում է անմիջական խոսակցական փոխառությունների գերակայությամբ: Ըստ բառային վիճակագրության՝ փոխառյալ արմատների միջին հաճախականությունը հին հայերենում 11% է, միջին հայերենում՝ 13%, արդի հայերենում՝ 12%: Հաճախադեպության տեսակետից (որն առավել կարևոր է) վերջիններս միշտ զիջել են բնիկ արմատներին, որոնց հաճախականությունը հին հայերենում եղել է 68%, միջին հայերենում՝ 70%, արդի շրջանում՝ 69%:¹

Անդրադառնալով Ֆրիկի լեզվին՝ նշենք, որ համաձայն Հայկական համաբարբառի տվյալների² նրա անունով մեզ հասած մոտ վաթսույն տաղեր պարունակում են մոտավորապես 3078 բառ, որոնցից 151-ը (մոտ 7%-ը) միջինհայերենյան փոխառություններ են: Սակայն բառաշերտերի դերը լեզվի մեջ առավելապես պայմանավորված է նրանցում առկա միավորների կենսունակությամբ և ավելի նվազ քանակով: Այս առումով, Ֆրիկի լեզվում բնիկ հայկական արմատներն ավելի կենսունակ են և աչքի են ընկնում գործածման բարձր հաճախականությամբ, ինչպես, օրինակ, *անդալատ* արաբերեն արմատից կազմված բառը (*անսխալ*, *անարատ*, *արդար*, *ճշմարիտ* նշանակությամբ) գործածվել է ընդամենը երկու անգամ, մինչդեռ հայերենի հոմանիշ տարբերակները՝ *արդար*, *անմեղ* և *ճշմարիտ* բառերը, կիրարկվել են առաջինը՝ տասներկու, երկրորդը՝ վեց, իսկ երրորդը՝ երեք անգամ: Կամ *բարաբար* պարսկերեն բառը Ֆրիկը գործածել է ընդամենը երեք անգամ, իսկ նույնիմաստ *հավասար* բառը՝ 21 անգամ:

Հանդիպում են նաև բառեր, որոնց հայկական տարբերակները կան զիջում են օտար բառերին, կան ընդհանրապես չեն գործածվել, օրինակ, *անթապղիք* և *թամամ* բառերը: Երկուսն էլ ծագմամբ արաբերեն բառեր են, որոնք գործածվել են մեկ անգամ. առաջինը՝ օտարին բնորոշելու համար, իսկ երկրորդը՝ տուրք տալով ժողովրդական խոսքում առկա տարբերակին, օրինակ, Ֆռանգն խել և *անթապղիք* /ՖրԲ, 187/: Ես հինգ հազար հարիւր տարի *թամամ* մեջ այս հողի արի դարար /ՖրԲ, 201/:³ Փաստորեն, օտար բառերի գործածությունը հաճախ ունեցել է ոճական բնույթ՝ նպաստելով անմիջական խոսքի ճևարմանը:

Արաբերեն և պարսկերեն փոխառություններ: Ֆրիկի լեզվում բավական զգալի թիվ են կազմում (երևույթին անդրադառնանք թվային տվյալներով): Նրա գործածած՝ *ա*) տառով սկսվող միջինհայերենյան շերտի հարյուր տասնվեց բառերից տասնմեկը փոխառյալ են (վեցը՝ արաբերենից, չորսը՝ պարսկերենից), *բ*) տառով քառասունչորս բառից՝ տասնհինգը (ինը՝ պարսկերենից, մեկը՝ արաբերենից), *դ*) տառով քսաներեք բառից՝ տասներկուսը (չորսը՝ արաբերենից, յոթը՝ պարսկերենից) և այլն:

¹ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հատոր II, Եր., 1975:

² Տե՛ս Հայկական համաբարբառ, 19, Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, հ. 1-2, Եր., 1986-1987:

³ Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ (այսուհետև ՖրԲ), Եր., 1940:

Պարսկերեն փոխառություններ: Միջին գրական լեզուն վկայում է դասական հայերենին անծանոթ շուրջ 600 իրանական բառեր՝ մեծ մասամբ նոր պարսկերենից եկող, ինչպես և միջինիրանական լեզուների հնագույն բառաձևեր, որոնք գրաբարյան մատենագրությունը չի ավանդել տարբեր պատճառներով: Պահլավերենից եկող բառերը, անշուշտ, հնուց ի վեր պահպանված լինելով հայերենի խոսակցական տարբերակներում, բանավոր ճանապարհով ներթափանցել են միջին հայերենի մատենագրական աղբյուրներ, որոնցից վկայվել են նաև Ֆրիկի տաղերում. ինչպես՝ *դեհ* (Կանգնիս ի յաջոյ *դեհին* ու շահես զոյսն ի բարին /ՖրԲ,129/)⁴, *լեղակ* (Կապի քո բլբուլ լեզուդ, ի յահեն լինիս դու *լեղակ* /ն.տ.,58/), *մուշտակ* (Ֆրիկ ... Ջօրն կեր ու խում արար, եւ հանգար բուրդ խաս *մուշտակ* /ն.տ.,57/), *փաթերակ* (Այոց լավ խրատ կու տաս, քո հոգուդ բերես *փաթերակ* /ն.տ.,58/) և այլն:

Հանդիպում են նաև արաբերեն բառեր, որոնք, ըստ Աճառյանի, ավելի շատ պարսկերենի ազդեցությամբ են բացատրվում. «Հատկապես ԺԱ դարում... արաբները Հայաստանից հեռացած և նույնիսկ իրենց անկման շրջանն էին մտած: Այս պատճառով ազդեցությունը պիտի վերագրենք ոչ թե ուղղակի արաբերենին, այլ մեր հարեվան պարսկերենին»⁵ (ի դեպ, վերջիններս մահմեդականությունն ընդունելուց հետո պարտավոր էին սովորել արաբերեն՝ Դուրանը կարդալու նպատակով): Մրա հիման վրա կարող ենք պարսկերեն և արաբերեն բառեր քննել միասնաբար՝ իրարից չտարանջատելով:

Ուշագրավ է, որ պարսկաարաբական փոխառությունների հիմնական մասն արտահայտում է վիճակ-տրամադրություն և հատկանիշ, որոնք հայերենում ունեցել են իրենց համարժեք ձևերը և բազմիցս օգտագործվել են Ֆրիկի կողմից: Հետևաբար, սվյալ բառերի կիրարկումը ունեցել է ռճական բնույթ: Ի թիվս սրանց հանդիպում են նաև գրաբարում վկայված փոխառյալ բառերի խոսակցական տարբերակներ: Օրինակ՝ *Եղիշեի* լեզվում տակավին վկայված *անդաճել* պարսկական բառը,⁶ ինչպես Ֆրիկի,⁷ այնպես էլ Կ. Երզնկացու և Ն. Քուչակի տաղերում հանդիպում է *անդիճել*, *անտիճել* ձևերով,⁸ որոնք ՆՀԲ-ում համարվում են *ռամկական*.⁹

Փոխառյալ բառերի խոսակցական տարբերակները, ի դեպ, հիմնականում գործածվել են հայերենի բառակազմական օրենքներին համապատասխան, որն առավելապես դրսևորվել է ածանցման միջոցով. ամենակենսունակը *ան-* ժխտական նախածանցը և *-ութին* վերջածանցն են, ինչպես՝ *անթապղիր*, *անդալատթ*, *զենութին*, *փոշիմանութին* և այլն: Օրինակ՝ Դու ես անմեղ եւ *անդալատ* /ՖրԲ,215/: Խրատոր տուի ես քեզ, տես շահ է, թէ *զենութին* /ՖրԲ,108/:

Տաղերում վկայվել են այլ ածանցներ ևս, ինչպես՝ *-ելի*, *-տր*, *-ի* և *-իկ*, *-ուկ*, նվազափառաբշական ածանցները, օրինակ, *տնազելի* (Մեկն է կերպի *տնազելի/տանազելի* /ՖրԲ,539), *տովաթուոր* (Եւ *տովաթուորն* յայտնի լինի: Եւ անբախտին լեղին պատառի /ՖրԲ,244/), *գրեհի*, *ճօշնի* (Մեկն *ճօշնի* և *գրեհի*, ճորով նստի ի տաճիկ ձի /ն.տ.,251/), *հարամիկ* (Վրացին է գող եւ *հարամիկ* /ՖրԲ,275/),¹⁰ *դարիպուկ* (Անբաղդն ճորտ է ատարի եւ *դարիպուկ* /ն.տ.,538/), *բաստիկ* (*Բաստիկ* որ կրես հիմիկ, մեծ ամաթ եւ մերկ խայտառակ /ն.տ.,367/):

Հայերեն և օտար բառերի համադրմամբ ձևավորվել են բայական հարադրություններ ևս, օրինակ, *ազիզ կենալ* (Կուզես որ *ազիզ կենաս*, որ ամեն մարդ գբեզ սիրէ /ՖրԲ,464/), *անդէճ լինել* (Մարդն որ շատ *անդէճ լինի*, հոգն կու մաշի /ն.տ.,510/), *զեն անել/վնասել* (Ֆրիկ շահու *զեն արս*, յիմացիր թէ որն կու պիտի /ՖրԲ,43/):

Ի շարս սրանց առանձնանում են փոխառյալ բայեր, որոնք գործածվել են գրաբարի խոնարհման հարացույցին հատուկ տարբերակով, ինչպես՝ Հիմի կան և

⁴ Ֆրիկ, Դիւան (այտուհետև՝ ՖրԲ), Նիւ Եորք, 1952:

⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. II, Եր., 1951, էջ 183:

⁶ Հ. Աճառյան, Հայերենի արմատական բառարան (այտուհետև՝ ՀԱԲ), հ. I, Եր., 1971, էջ 186:

⁷ ՖրԲ, էջ 35-55:

⁸ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 186:

⁹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. I, Եր., 1979, էջ 130:

¹⁰ Վկայվել է նաև բառիս հոլովման արդյունքում հնչյունափոխված ձևը, ինչպես՝ Թէ եղայ հարամկի ընկեր, թալանեց, և արար զիս զերի: ՖրԲ, I,2,11:

մնան՝ թե երբ կու գայ, Որ մեզ *առնենք* մեք *քամաշայ* /ՖրՔ, 257/: Հատկանշական է, որ, բացի ընդգծված բայից, դերանունը ևս գրաբարակերպ է:

Վկայվել են իմաստափոխություններ՝ փոխատու լեզվի համեմատությամբ: Ինչպես՝ *գիլխտանիք/կուլխտանիք* բառը պարսկերեն *գոլ* /վարդ/ և *ստան* արմատներից է, որը, *վարդաստան* իմաստով հայոց մեջ, մասնավորապես աշուղական խոսքում լայնորեն կիրառվել է: Ֆրիկի երկերում հանդիպում է *ծաղկանկար կամ վարդանկար զգեստ* իմաստով:¹¹ Ի դեպ, իմաստային այս կիրարկությունը չի հանդիպում և՛ հայերեն, և՛ պարսկերեն բառարաններում: Ընդ որում, բառիս *-ք* հնչյունը հայկական հավելում է. Նախ ու նասիֆ, քեմխա ու սօֆ, *Կյուլխտանիքն*, որ դու հագար: Բարձր ես մատել ի վերայ խայուղ՝ Յետև տի գաս աղկից ի վար /ՖրՔ, 479/:

Պարսկաարաբական ազդեցությունը Ֆրիկի լեզվում նկատվում է ոչ միայն բառապաշարի, այլև տաղաչափության հարցում. «Արաբական ազդեցությունը հայերենի վրա երևում է տաղաչափության մեջ: ... Ոտանավորի հանգի հետ պետք է հիշել մաս այն, ինչ որ արաբերենում կոչվում է *կաֆիյե*: Արաբները սիրում էին ոչ միայն ոտանավորի, այլ և բանաստեղծական արձակի մեջ նախադասությունները միևնույն հանգով վերջացնել, մանավանդ ածականը գոյականի հետ մույնահանգ դուրս բերել: Այս ոճը շատ սիրված է մաս. տաճիկների ու պարսիկների մոտ և մինչև այսօր էլ շարունակվում է»:¹² Տաղաչափական այս ձևը, ըստ Արեղյանի, գործածել է մաս Նարեկացին իր «Մատենա ողբերգութեան» ստեղծագործության որոշ հատվածներում:¹³

Խոսելով պարսկերեն փոխառությունների մասին՝ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ «Նորին Ֆրկանն ասացեալ» (Եկայք որ ի բաց թողունք...) տաղում հանդիպած հայատառ պարսկերեն քառատողին, որին անդրադարձել են այնպիսի բանասերներ, ինչպիսիք են Տիրայր արքեպիսկոպոս Հովհաննիսյանը և Մ. Թիրաքյանը,¹⁴ Վ. Ավթանդիլյանը և Հ. Փափագյանը,¹⁵ Բ. Չուգասգյանը,¹⁶ Ա. Շախսովարյանը,¹⁷ արտահայտելով իրենց դիտարկումները, որոնք, ի դեպ, միանշանակորեն չեն ընդունվել: Օրինակ՝ Ա. Մնացականյանը, համարելով այն հետագա դարերի հավելում, չի ընդգրկել իր խմբագրած հայրենի կազմում՝ պատճառաբանելով, որ տվյալ հատվածը պահպանվել է երեք ընդօրինակություններից մեկում:¹⁸ Այնուամենայնիվ, այն ընդգրկվել է և՛ «Բանաստեղծություններ»-ի,¹⁹ և՛ «Դիւան»-ի²⁰ օրինակներում:

Ուշագրավ անդրադարձ է կատարել Ա. Շախսովարյանն իր «Ֆրիկը Խաքանու թարգմանիչ» հոդվածում՝ գնահատելով Ֆրիկին «ոչ միայն որպես բանաստեղծ, այլև շնորհալի մի թարգմանիչ»:²¹ Ստորև բերում ենք վերոհիշյալ բանաստեղծական պատառիկի պարսկական, ֆրիկյան և խաքանյան տարբերակները.

Սիրո գոհարանում լավից բացի ոչ մեկին չեն գոհում,
Աննկարագիր և վատաբարո մարդկանց չեն գոհում,
Եթե անկեղծ սիրահար ես, գոհվելուց մի խուսափիր,
Պիղծ կլինի այն (կենդանին), որին չեն մորթում:
(Պարսկերեն հայատառ քառյակի թարգմանությունը).²²
Ի սուրբ սեղանոյն վերայ քան զաղեկն այլ իրք չի զենեն,
Զնիխարն ու զվատուն, եղբարք, Աստուծոյ զայն ե՞րբ դըբըլեն:
Թ՛ողորդ սիրելի ես դու, հանց արա, որ զքեզ չի խոտեն,

¹¹ ՖրՔ, էջ 636:

¹² Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. II, Եր., 1951, էջ 180:

¹³ Մ. Ա ք ե ղ յ ա ն, Հայ գրականության պատմություն, Եր., 1944, հ. Ա, էջ 541:

¹⁴ ՖրՔ, էջ 124:

¹⁵ Հայկական ՄՍՈՒ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկատու», 1959, N 3:

¹⁶ «Բանբեր Մատենադարանի», 1958, N 4, էջ 111-120:

¹⁷ Առանձնատիպ Հայկական ՄՍՈՒ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկատու», 1962, N 11, էջ 85-87:

¹⁸ Ա. Մ ն ա գ ա կ ա ն յ ա ն, Հայրեններ, Եր., 1995, էջ 991:

¹⁹ ՖրՔ, էջ 84:

²⁰ ՖրՔ, էջ 353:

²¹ Առանձնատիպ Հայկական ՄՍՈՒ ԳՄ «Տեղեկատու», 1962, N 11, էջ 87:

²² Նույն տեղում, էջ 85:

Գիտեմ՝ անպիտան դառնայ այն մատաղն, որ զինքն չի զենեն:²³

Սիրո տերության մեջ ամեն բարուն չեն զոհում,
Աննկարագիր և վատաբարոյ մարդկանց չեն զոհում,
Եթե սիրահարված ես, Սաղեղի, զոհվելուց մի՛ խուսափիր,
Պիղծ կլինի այն ամենը (կենդանին), որին չեն զոհում:

(*Խաքանուն վերագրվող քառյակը*):²⁴

Եթե նույնիսկ Ֆրիկը ծանոթ լիներ վերոհիշյալ քառատողին՝ գործածելով հավանա՞ծ մտքերն ու պատկերները, միևնույնն է, նրան Խաքանու կամ այլ բանաստեղծի թարգմանիչ անվանելը միանշանակ բնորոշում չի կարող լինել: Թերևս կարելի է այն բացատրել *գրական որոշակի ազդեցությանը*, հատկապես պատկերները գործածվել են միանգամայն տարաբնույթ երևույթներ բնորոշելիս:

Ընդ որում, պարսկատառ քառյակը և ֆրիկյանն ընդգրկված են տարբեր (չնայած իրար հաջորդող) տաղերում՝ առաջինը «Նորին Ֆրկանն ասացեալ», երկրորդը՝ հաջորդ՝ «Նորին Ֆրկանն ասացեալ» բանքում: Եվ հույժ հավանական է, որ նախորդ դարերի գրիչներից մեկը, նկատելով նշված հատվածների ակնհայտ մնամությունը, հավելել է իր իմացածը:

Նշենք, որ Ֆրիկին կենդանության օրոք ևս մեղադրել են ուրիշի գործերն իր անվամբ ներկայացնելու համար՝²⁵ կասկածանքով վերաբերվելով նրան: Ի պատասխան՝ նա երդումով հաստատել է իր անմեղությունը՝ *Տէր կենդանի է և օրհնեալ, Թե չէ այլոց բանքս ասացած /ՖրԲ, 78/*:

Հնարավոր ենք համարում նաև նշված քառյակների ուղղակի իմաստային զուգադիպությունը, քանի որ դրանց համար հիմնական աղբյուր են եղել Հին Կտակարանում նշված զոհաբերության օրենքներն ու կանոնները, ինչպես՝ «Ապա թէ զոհ փրկութեան իցէ պատարագ նորա Տէրն, եթէ յարջառոց մատուցանէ, եթէ արու իցէ և եթէ էգ իցէ՝ զանարատն մատուցանէ առաջի Տեստն...»,²⁶ ապա նաև՝ «Եւ զամենայն մեռելոսի մի ուտիցէք»,²⁷ քանի որ այն պիղծ է համարվում:

Այսպիսով, պարսկա-արաբական փոխառություններ վկայվել են և՛ բուն Հայաստանի, և՛ Կիլիկիայի գրական տարբերակներում, այս պատճառով միանշանակորեն հնարավոր չէ ճշգրիտ դատողություններ անել լեզվի տարածքային այն տարբերակի մասին, որով խոսել և ստեղծագործել է Ֆրիկը:

Թուրքերեն փոխառություններ: Անդրադառնալով թուրքերեն փոխառություններին՝ նշենք, որ տվյալ բառը գործածում ենք պայմանականորեն՝ հիմք ընդունելով Աճառյանի կարծիքը. «... սելջուկներ, Պարսկաստանի թուրքերը, մոնղոլ թաթարներ, էօբեկ թաթարներ, թուրքմեններ և վերջապես՝ օսմանցիք կամ տաճիկներ: Այս ժողովուրդները թեև առանձին-առանձին անուններ են կրում, բայց լեզվով այնքան մեծ տարբերություն չունին միմյանցից և միևնույն *թուրքերեն* բառի տակ կարող ենք հասկանալ բոլորի լեզուն»:²⁸

Համեմատած արաբապարսկական արմատների հետ՝ թուրքական փոխառությունները մեծ թիվ չեն կազմում: Դա բնական է, քանի որ միջին գրական լեզվի զարգացման առաջին շրջանում՝ հատկապես XIII-XIV դդ., թուրքական լեզուներից կատարված փոխառությունները մեծ թիվ չեն կազմում՝ պայմանավորված նախ՝ ժամանակաշրջանով, ապա՝ թուրքական ցեղերի հետ թույլ հաղորդակցությամբ:

Թեև ընդունված է համարել, որ «թուրքերեն լեզվի հիմքը թուրքական է. տիպիկ թուրքական են հնչյունական և քերականական կառուցվածքի որոշիչ գծերը, բառապաշարի մեծ մասը»,²⁹ սակայն մասնավորապես միջին դարերում՝ իսլամն ընդունելուց հետո, արաբական և պարսկական շատ արմատներ փոխանցվել են թուրքերեն-

²³ ՖրԲ, էջ 354:

²⁴ Առանձնատիպ Հայկական ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկատու», 1962, N11, էջ 87:

²⁵ Նշված խնդիրը անդրադարձներ է ունեցել և՛ ֆրիկյան բանքերում, և՛ գրականագիտական աշխատություններում, որի պատճառով մանրամասն չենք ներկայացնում:

²⁶ Հին Կտակարան, Ղեւտ., Գ, 1:

²⁷ Հին Կտակարան, Բ Օրէն, ԺԴ, 21:

²⁸ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 258:

²⁹ Դ. Ե ռ ե մ ե և, Թուրքերի ծագումը, Եր., 1975, էջ 296:

նին, ինչպես նաև «XI դարից սկսած՝ պարսիկները դարեր շարունակ ապրել են թուրք-թաթարական զանազան ցեղերի գերիշխանության տակ, և նվաճողների լեզվից պարսկերենին անցան բազմաթիվ բառեր», ինչպես՝ խան, բեգ, խաթուն, բաշի, սուր-ասթ³⁰ և այլն, ուստի չի բացառվում, որ թուրքերեն համարվող բառերի մի մասը լինի միջնորդավորված փոխառություն: Ինչ խոսք, այս հանգամանքը խոչընդոտում է թուրքական լեզուների հետ հայերենի մերձավորության աստիճանը որոշելուն մասնավորապես XIII դարում, երբ հայ ժողովուրդը նոր էր սկսել ծանոթանալ թուրք-թաթարական ցեղերի հետ և նրանց լեզուներին:

Այսպիսով, թուրք-մոնղոլական լեզվի վերաբերյալ ամենավաղ վկայությունը՝ իբրև «խժականք անժանօթք ի մենջ»,³¹ արտահայտվել է Կ. Գանձակեցու կազմած մոտ հիսուն բառանոց ցանկով, որը, ըստ էության, «մոնղոլական գրականության ամենահին հիշատակարանն է»:³² Սակայն այդ բառերից ոչ մեկը վկայված չէ Ֆրիկի տաղերում:

Ռ. Ղազարյանը, միջին դարերում հայերենի՝ թուրքական լեզուների հետ ունեցած պատմական առնչության հարցի կարևորությունից ելնելով, «Միջին հայերենի բառապաշարը» աշխատության մեջ ներկայացնում է թուրքական լեզուներից՝ թաթարերենից, մոնղոլերենից և չաղաթայերենից վկայված բոլոր փոխառությունները, որոնցից, սակայն, Ֆրիկի երկերում հանդիպում է միայն *չինքսան* բառը, իսկ մնացյալ սակավաթիվ բառերը վերաբերում են թուրքերենին, դրանցից են՝ *բուխերի, խմածիկ, դար, սօֆի, փերթ, քարփիճ, օրթադ*:

Նշենք, որ միջին հայերենում թուրքերենից որևէ գրական փոխառություն չի կատարվել: Թուրքերեն բառերն ամբողջությամբ ժողովրդական փոխառություններ են՝ գործածական միայն խոսակցական լեզվում, որտեղից ուղղակիորեն ներթափանցել են միջին գրական հայերենի տարբերակների մեջ:³³ Ֆրիկի տաղերում առկա թուրքական արմատների իմաստային քննությունը վկայում է վերոհիշյալ միտքը:

Առօրյա խոսակցական բառաշերտին պատկանող բառերը գործածվել են՝

ա) հայկական տարբերակների բացակայության պատճառով, ինչպես՝ *բուխերի, խմածիկ, սօֆի, քարփիճ, ք*՝ ոճավորման նպատակով: Ի դեպ, սրանց թիվը կնվազի (հասնելով վեցի), եթե դուրս բերենք տաղերի հիմնական տարբերակում չվկայված բառերը՝ *բողագ, խմածիկ, չամուռ, քարփիճ*:

Թեպետ սահմանափակ կիրառությանը՝ այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ դրանք գործածվել են հայերենին բնորոշ քերականական փոփոխություններով, օրինակ, Աստուածուրաց լիբբ եւ՝ անամօթ՝ այն շուն *սօֆին*, Հանչաք վազե դոնե ի դուռ /ՖրԲ, 212/: Մակար չէ՞ր մայրն ինձ բերել, որ չի դիպչել զայս *տառոսիս* /ՖրԲ, 267/:

Ֆրիկի տաղերում առկա թուրքերեն բառերը վկայում են, որ նրա ապրած տարածաշրջանում հայերը թեև շփվում էին թուրքերի հետ, բայց տակավին չունեին սերտ հարաբերություններ: Ըստ օտար աղբյուրների՝ Անատոլիայում արդեն XII և մասնավորապես XIII դարի սկզբին թուրք քոչվորների թիվը մոտենում էր մեկ միլիոնի,³⁴ բայց դրանք հիմնականում զինվորներ էին, և բնական է, որ գրավյալ տարածքների բնակիչները, փորձելով սովորել նրանց լեզուն, սերտ շփման չէին ձգտում:

Ասորական փոխառություններ: Քննելով ասորական ազդեցությունը հայերենի վրա՝ Հր. Աճառյանը ժամանակագրական առումով այն բաժանել է չորս փուլերի՝ «նախնական /Զ.ծ.ա. Ա դար/, քրիստոնեական քարոզչության /Գ-Դ դարեր/, մատենագրական /Դ-Ե դարեր/ և անկման շրջաններ, երբ «ասորիները, իրենց մեծությունն ու ազդեցությունը կորցրած, ապրում են հայոց հետ ազգային ու կրոնական մոտիկ բարեկամական հարաբերության մեջ՝ վայելելով մեր պաշտպանությունը»:³⁵

Ֆրիկի լեզվամտածողության մեջ դրսևորվող ասորական փոխառությունները պայմանավորված էին հայ և ասորի բնակչության անմիջական շփումներով, որոնք

³⁰ Գ. Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն, Պարսից լեզվի քերականություն, Եր., 1980, էջ 111:

³¹ Հր. Ա ճ ա ն յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 258:

³² Նոյն տեղում, էջ 259:

³³ Ռ. Ղ ա զ ա ռ յ ա ն, Միջին հայերենի բառապաշարը, Եր., 1993, էջ 20:

³⁴ Դ. Եր ե մ ե ե, նշվ. աշխ., Եր., 1975, էջ 120:

³⁵ Հր. Ա ճ ա ն յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., 1940, հ. I, էջ 335:

առավել սերտ էին «Հայաստանի հարավային գավառներում, Միջագետքի հյուսիսային կողմերում, Կիլիկիո արևելյան շրջաններում, Եփրատացոց սահմաններում»:³⁶

Աճառյանի նշած ասորական 290 փոխառություններից Ֆրիկի տաղերում վկայվել են ընդամենը երկուսը՝ *խիլայել* (Ապա նոքա վասն կաշառուց, Ձմարդն *խիլայեն* և զնդանեն /ՖրԲ, 188/) և *կրթխայ* (Ով կու սիրտ կուծ ու *կթղայ*, Դուստր ու որդիքն յեզուց մուրայ /ՖրԲ, 105/), որոնք հայ մատենագրության մեջ հիշատակվել են XIII դ. սկսած:³⁷

Նշենք, որ Ռ. Ղազարյանը, անդրադառնալով միջնադարյան ասորական փոխառություններին, դրանց մեծագույն մասը համարել է անմիջական փոխառություններ:³⁸ Այս իրողությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Ֆրիկը բնակվել է այնպիսի վայրում, որտեղ ասորիների հետ շփումը նվազ է եղել:

Եվրոպական փոխառություններ: Ֆրիկի տաղերում վկայվել է ընդամենը մեկ եվրոպական արմատ՝ *պարոն* և դրանից ձևավորված *պարոնորդի* բառը: Սա հակառակ է այն վարկածին, որի համաձայն՝ Ֆրիկը երկար ժամանակ ապրել ու աշխատել է Կիլիկիայում:

Հայտնի է, որ եվրոպական փոխառությունները, ի հակադրություն հունականի և պարսկականի, որոնց առկայությունը պայմանավորված էր մշակութային ազդեցությամբ, իմաստային առումով «ժողովրդական են, այսինքն՝ գործածված են իրապես խոսակցական լեզվի մեջ»:³⁹ Սրանից կարող ենք վստահաբար եզրակացնել. եթե Ֆրիկի միջավայրում գործածվեին եվրոպական բառեր, նրա բառապաշարում դրանք ևս կարտահայտվեին, մանավանդ, նա սկզբունքորեն դեմ չի եղել դրանց գործածմանը՝ ձգտելով հնարավորին չափ մոտ լինել ժողովրդական լեզվամտածողությանը: Հիշենք, որ ԺԲ-ԺԳ դարերում Կիլիկյան Հայաստանում եվրոպամիտությունը բավական մեծ չափեր ուներ՝ ընդգրկելով կյանքի բոլոր ոլորտները, իսկ լեզվում այն արտահայտվում էր եվրոպական բազմաթիվ փոխառություններով: Պահպանվել է Լամբրոնացու՝ 1195 թ. նամակը՝ ուղղված Լևոն Բ-ին, որտեղ խոսվում է եվրոպամիտության ահռելի չափերի մասին:⁴⁰ Ըստ էության, Աճառյանի ներկայացրած միջնադարյան եվրոպական 87 փոխառություններից Ֆրիկը գործածել է միայն մեկը, որը, ի դեպ, տարածքային սահմանափակում չի ունեցել և լայնորեն կիրառվել է ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև ամբողջ Հայաստանում:⁴¹

Ֆրիկի լեզվում առկա փոխառությունների քննությունը նաև խոսում է բուն Հայաստանի տարածքում նրա ապրելու և ստեղծագործելու հանգամանքի օգտին:

ЗАИМСТВОВАНИЯ В ПОЭЗИИ ФРИКА

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

В статье сделана попытка представить роль заимствования в языке средневекового армянского писателя Фрика с грамматической и, особенно, со словообразовательной точки зрения. Исходя из того, что Фрик использовал в своем творчестве устную разговорную речь, можно сделать выводы о спорном вопросе его местожительства. С этой целью путем языкового исследования присутствующих в поэзии Фрика персидских и европейских заимствований сделаны некоторые уточнения о приблизительных границах местожительства Фрика. Мы полагаем, что он, вопреки общепризнанной версии, жил и творил не в Киликии, как принято считать, а в Армении.

³⁶ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 336:

³⁷ Ռ. Ղ ա զ ա ռ յ ա ն, Հ. Ա վ ե տ ի ո յ ա ն, Միջին հայերենի բառարան, հ. I, Եր., 1993, էջ 340, 396:

³⁸ Ռ. Ղ ա զ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 25:

³⁹ Հր. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., 1951, հ. II, էջ 303:

⁴⁰ Նույնը:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 296-324: